

חוט של חן

שי לחוה טורניאנסקי

מרכז זלמן שזר

המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

חוט של חן
שי לחזה טורניאנסקי

חוט של חן

שי לחוה טורניאנסקי

עורכים

ישראל ברטל, גלית חזן-רוקס, אריקה טים,
קלאודיה רוזנצווייג, עדה רפפורט-אלברט, ויקי שיפרים

המרכז לחקר תולדות
יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' יוסף הקר (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלימלך הורוביץ, פרופ' יפעת וייס,
מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס, פרופ' אמנון רוז-קרקוצקין
מרכזת המערכת: מעין אבינר-רבהון

עריכה לשונית: יהודית שמש
מרכזת הספר: טליה יקיר
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
בית שלום עליכם

איור העטיפה מתוך: סדר ברכת המזון, תפ"ח, כתב יד,
The Royal Library, Copenhagen, Cod. Heb. XXXII

מסת"ב 1-303-227-965-978

מספר קטלוגי 185-630

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ולמרכז לחקר
תולדות יהודי פולין ותרבותם, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ג
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

11	לחזה טורניאנסקי – חוט של חן	המערכת
15	קב הישר: קצת דברים על מבנהו, על ענייניו ועל מקורותיו	יעקב אלבוים
65	'ספר לב טוב' לר' יצחק בן אליקים מפוזנא: ספר מוסר אשכנזי	נגה רובין
95	בלשון כפליים: בין עולם הטקסטים הרבניים (בעברית) לעולם הקוראים (ביידיש) אצל רבי שמעון פרנקפורט מאמשטרדם	אבריאל בר־לבב
123	דרשן נודד מדפיס את ספריו: פרק עלום בתולדות התרבות העברית באירופה במאה השבע עשרה	אלחנן ריינר
157	חיים בן יעקב הנקרא חיים דרוקר: בחור זעזער, עורך ומדפיס באמשטרדם	שלמה ברגר
181	למי הופנו שני חיבוריו של ר' יעקב בר' יצחק מיאנוב, ה'צאינה וראינה' וה'מליץ יושר'?	שלהבת דותן־אופיר
207	אהבת ספרים: ג'רמי בנת'ם ור' שמשון בן מרדכי מסלונים	ישראל ברטל
227	ה'חצר' החסידית בשלביה הראשונים	עמנואל אטקס
247	'נפגשו על ידי איזה התווכחות': מסורות זיכרון פולמוסי על פגישתם של ריב"ל והרבי מאפטה	דוד אסף
271	סיפורו של ר' יוסף דילה ריינה וגלגוליו בספרות העברית החדשה	מיכל אורון
295	תבניות אינטר־טקסטואליות של תפילות ישראל ביצירותיו של מגדלי מוכר ספרים	שמואל ורסס
321	'דאָס זענען אַלץ דיַנע ביכלעך שולדיק. פֿאַרברענט זאָן זיי ווערן!' [בכל זה אשמים הספרים שלך. שיישרפו!]	נורית אורחן
335	'א' יידענע מיט אַ מאַנסבילשן קאַפּ': קווים לדמותה של הרבנית בת־שבע זינגר	נתן כהן
351	נשים: סטראטיפים ודעות קדומות	משה רוסמן

359	האם המשפחה היהודית המסורתית במזרח-אירופה בדורות האחרונים הייתה פטריארכלית?	שאול שטמפפר
379	גליקל האמל כאלמנה	עדה רפפורט-אלברט
393	אנדרוגינוס ודו-פרצופין: פתיחה לדיון על יצירת הוולד, על ההיריון ועל הלידה בדמיונם של חז"ל על פי ויקרא רבה יד	גלית חזן-רוקם
423	לוח 'שויתי' במרחב האשכנזי	אסתר יוהס
471	'אויף מאַרגן נאָך יום-טוב': בעקבות הדיהן היידיים של לשונות פיוט	יהושע גרנט
511	על הפריפעטשיק של שיר-עם לירי מסורתי	מיכאל לוקין
539	עברית ו'עברית': כתיבן של מילים עבריות בשבועון החרדי 'דאס אידישע ליכט'	דלית ברמן
551	כתבי חוה טורניאנסקי 1965–2012	קלאודיה רוזנצווייג
560	המשתתפים בקובץ	

תוכן העניינים של הכרך השני

יא	הקדמה	די רעדאַקציע
יז	די לעזערין פֿון Paris et Vienne	אַנאַ מאַריאַ באַבי
כה	אַ שטיל קעצל מיט שאַרפֿע נעגל: וועגן רחל אויערבאכס זשורנאַליזם	חיהלע ביר
לז	כמו-סובאַרדינאַציע אין ייִדיש: נאַראַטיווע אַז-זאַצן	משה טאַובע
מז	אַ בינטל ראָמאַניזמען	שמעון נויבערג
סג	אַ פֿרעמדער אין דער פֿרעמד: דרײַ בריוו פֿון מאיר ווינער צו מלך ראָוויטש	מיכאל קרוטיקאָוו
סט	די שפראַך פֿון דרײַ-הס"ם: ווי דער שטן רעדט אויף ייִדיש	דוד-הירש ראָסקעס
פז	אַ ייִדיש-גלאַסאַר אין לאַטיינישער שריפֿט פֿון אַרום 1500/ס"ר	וואַלטער רעל

	Preface	9*
Hans Peter Althaus	Ein Theaterabend im Jahr 1921. Arthur Koestler und das Jiddische	11*
Marion Aptroot	<i>Diskursn vegen di naye kille be-Amsterdam</i> . More Polemical Pamphlets from Amsterdam (1797)	25*
David M. Bunis	“Whole Hebrew”: A Revised Definition	37*
Naftali Loewenthal	From “‘Ladies’ Auxiliary” to “Shluhot Network”: Women’s Activisim in Twentieth-Century HABAD	69*
Maria L. Mayer Modena	Yiddish Elements in Judeo-Italian	95*
Agnes Romer Segal	<i>Seder Mitzvos ha-Noshim</i> and its Place in Early Yiddish Narrative Literature	111*
Erika Timm	Early Yiddish Prayers for Travelers: On the Migration of Yiddish Customs from Southern Germany to Northern Italy	121*
	List of Contributors	145*

לחזה טורניאנסקי – חוט של חן

מלים של אמי
חוט של חן
חוט של חסד
משוך היה עליהן
כורךן למנגינה
מקצת

(אמנון שמוש, פרוכת)

'חוט של חן: תו של יופי, ארשת נעימה, חינניות' – כך נכתב ב'אוצר הלשון העברית'.¹ מעיון במילונים שונים של הלשון העברית עולה כמעט בוודאות כי הביטוי העברי 'חוט של חן', שבו בחרנו לכנות את קובץ היובל לכבוד חזה טורניאנסקי, אינו מצוי בספרות העברית לפני שלהי תקופת ההשכלה במזרח אירופה, אף שנדמה כמטבע לשון עתיק ימים. על הביטוי 'חוט של חסד' המופיע מיד אחרי 'חוט של חן' באוצרו של יעקב כנעני כותב המחבר: 'חוט של חסד – כמו חוט של חן, ארשת של נועם'.² אכן, בתלמוד בבלי, מגילה יג ע"א, נאמר על אסתר המלכה: 'אסתר ירקרקת היתה וחוט של חסד משוך עליה'.³ עוד נכתב בבבלי, הגיגה יב ע"ב: 'כל העוסק בתורה [...] הקדוש ברוך הוא מושך עליו חוט של חסד'. חז"ל נטו לקשר בין 'חסד' ל'חן' שעה שבאו לעיין במעלותיה של אסתר המלכה, שהרי נאמר עליה במקרא: 'ותהי אסתר נושאת חן בעיני כל רואיה' (אסתר ב, טו). הם תהו על טיבו של ה'חן' ודרשו אותו בכמה דרכים. אולם, נראים הדברים כי הסופר שלום יעקב אברמוביץ' (1835–1917), שנודע בכינוי העט שלו מנדלי מוכר ספרים) היה מן הראשונים שהשתמשו במטבע הלשון 'חוט של חן'. הוא שאל מלשון מסכת מגילה את תיאור יופייה של המלכה אסתר והמיר את ה'חסד' ב'חן': 'ירקרקת זו, שחוט של חן משוך עליה', כתב מנדלי בסיפורו 'עגלתו של תוספות יום טוב'.⁴ מנדלי

1 יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ד, ירושלים–תל אביב תשכ"ג, עמ' 1191.

2 שם, שם.

3 ילקוט שמעוני, אסתר, סי' תתרנג.

4 'עגלתו של תוספות יום טוב', כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל אביב תשי"ד, עמ' שנח. סיפור זה ראה אור לראשונה כחלק מספר הבהמות בשנת 1911 (ראו: מנדלי מוכר ספרים, רשימת כתביו ואגרותיו להתקנת מהדורתם האקדימית, ירושלים תשכ"ה, עמ' 19, פריט 127). בנוסח הסיפור ביידיש הושמט המשפט על התולדה הירקרקת שחוט של חן משוך עליה: (ראו: אלע ווערק פון מענדעלע מוכר ספרים, 15, ורשה 1928, עמ' 54).

לחזה טורניאנסקי

עשה בטקסט המקראי הקדום ובמדרשי חז"ל שימוש חדשני מאין כמותו: הוא נטל את ה'חן' שנשאה אסתר בעיני כל רואיה, וכיוון אותו לעניין יופיו של הטבע ולתרבות אירופה! הביטוי 'חוט של חן' משמש אצל מנדלי מוכר ספרים לתיאור ה'תולדה' (Natura, die Natur, הטבע): 'כיון שיצא הנער מבית המדרש והעמיד רגלו בעולמו היפה של הקדוש-ברוך-הוא; וכיון שנסתכל בפני ה'תולדה' ירקרקת זו, שחוט של חן משוך עליה, וזן את עיניו ממנה – יהא קשה עליו לחזור לאחוריו [...]'.⁵

הטבע הירוק, העומד בניגוד קוטבי לחיי הניווט והבטלה של בחורי הישיבה המשוקעים בלימוד הגמרא, הוא זה שעליו משך מנדלי המשכיל הביקורת 'חוט של חן'! 'חן' זה הוא ניגודה הגמור והמוחלט של התרבות האשכנזית של העת החדשה המוקדמת, לפחות כפי שנדמתה למשכילים הרדיקלים באימפריה הרוסית באמצע המאה התשע עשרה. ה'חן' העולה מצוירו של מנדלי מכיל בעת ובעונה אחת את יפי הטבע, רגש, ארוטיקה, חירות המחשבה ותרבותה של מערב אירופה.

הברייה העברית החדשה 'חוט של חן' שהשתמש בה מנדלי, אמן כפל הלשונות היהודיות, מתאימה מאין כמותה לשמה, לדמותה, לאישיותה וליצירתה של בעלת היובל. ראשית, נרמזים בחז"ט ראשי התיבות של שמה ושם משפחתה של חוה טורניאנסקי; שנית, החיבור שבין ארשת נעימה ומידות רוחניות הנושאות חן בעיני כול ובין העיסוק בתורה הרמוז בגלגולו של ה'חסד' ל'חן'; שלישית, השתלשלותו של חוט ה'חן' מן המדרש התלמודי הקדום על דמותה של אישה יוצאת דופן לשיח המשכילי המודרניסטי במזרח אירופה מתחברת להפליא עם נתיבות מחקריה של חוה טורניאנסקי, שעסקו בתמורות שהתחוללו בלשונות התרבות היהודית ובחלקן של הנשים היהודיות בתרבות זו במהלך הדורות. תמורות אלה הוליכו מורשת עתיקה ורבת פנים בדרכים חדשות ובנתיבות שלא שיערו אבותיהם ואימותיהם של יהודי התפוצה האשכנזית.

'חוט של חן' – שי לחוה טורניאנסקי' וכרך המאמרים ביידיש ובאנגלית 'חוט-של-חסד' – לכבוד חוה טורניאנסקי' רואים אור ביזמת תלמידות ותלמידים, עמיתות ועמיתים של בעלת היובל. הכרך מוקדש לחוה, עמיתה יקרה ואהובה, אישה נעימת הליכות, חוקרת עתירת הישגים ומורה דגולה שתורתה ניתנת בחן ובהומור, במלאות לה שבעים וחמש שנים.

פרופסור טורניאנסקי, ילידת מקסיקו, גדלה בבית ספוג לשון יידיש ותרבותם של יהודי מזרח אירופה וחונכה בכפל הלשונות העברי והיידי. היא עלתה לישראל לפני

5 שם, שם. השוו עם תיאור הטבע בפתיחת ספר הקבצנים: 'היא, התולדה, כלומר הטבע בלשונם, היתה באותה שעה, מעשה-שטן, נאה מאד וממשכת אותי להסתכל בפניה, והיו הרהורי לבי מנצחים זה עם זה. יצרי הטוב אומר: "אסור – אל תסתכל!"... וכנגדו יצרי הרע מסית ואומר: "מותרו הסתכל ויהנה לבך, שוטה שבעולם!" ועמד ופקח לי עין אחת. ומיד נגלתה עלי היפהפיה הזו בהדר כבודה [...]'. ראו: כל כתבי מנדלי מוכר ספרים (לעיל, הערה 4), עמ' צא.

יותר מחמישים שנה ולמדה ספרות יידיש והיסטוריה יהודית באוניברסיטה העברית אצל גדולי החוקרים של תרבות יהודי אשכנז, ובהם דב סדן, חנא שמרוק ושמואל ורסט. את עבודת הדוקטור שלה, על יצירה שירית דו־לשונית בראשית העת החדשה, כתבה בין השנים 1967–1973 בהדרכת פרופ' שמרוק. היא נמנתה עם סגל המורים בחוג ליידיש באוניברסיטה בעברית במשך יותר מארבעה עשורים (1962–2005) והעמידה תלמידות ותלמידים הרבה. פרופ' טורניאנסקי הייתה אורחת במוסדות אקדמיים רבים ברחבי העולם, ובהם אוניברסיטת אוקספורד, UCL בלונדון, אוניברסיטת ברקלי ואוניברסיטת פנסילבניה. על פועלה המחקרי ופרסום מהדורה מדעית ותרגום של זיכרונותיה של גליקל זכתה בשנת 2006 בפרס ביאליק,⁶ ובשנת 2007 נבחרה לחברה באקדמיה הישראלית למדעים. השנה, שנת 'תשא חסד' לפ"ק (2013), זכתה פרופסור חוה טורניאנסקי בפרס ישראל על מפעל חייה המחקרי.

יריעת מחקריה של חוה טורניאנסקי פרוסה על פני מרחב התפוצה האשכנזית ומקיפה את היצירה בלשון היידיש למן הטקסטים הקדומים ביותר הידועים היום ועד לתקופת ההשכלה ולצמיחתה של ספרות היידיש המודרנית. עבודותיה המדעיות מתמקדות ביצירה הדו־לשונית האשכנזית (יידיש ועברית) בהקשריה ההיסטוריים והתרבותיים ובשינויי העתים והמקומות. מקום מיוחד תופסים במחקריה המקרא על תרגומו ועיבודיו והשירה האפית על נושאים תנ"כיים ביידיש. חוה טורניאנסקי העלתה תרומה של ממש לידיעותינו על האישה כמחברת, כנמענת וכקוראת של ספרות יידיש. לדבריה:

בהיותן קהל יעד מוגדר, נמענות ישירות וקוראות פעילות, תרמו הנשים תרומה רבה מאוד לעצם יצירת הספרות ביידיש, להתפתחותה ולהרחבתה, ובוודאי גם לדמותה ולאופייה. תמיכתן במחברים סייעה בוודאי בכתיבתם, בהדפסת ספריהם ובהפצתם. אך בזה לא תמה מעורבות הנשים בספרים. מפולין ומגרמניה, מפרג ומערים אחרות הגיעו אלינו ידיעות על נשים ונערות שסידרו לדפוס ספרים בלשון הקודש, ביידיש או בשתייהן.⁷

נושא מרכזי נוסף שבעלת היוכל הקדישה לו מספר מחקרים חשובים הוא החינוך המסורתי בחברה האשכנזית, וכן תפקידה המכריע של הדו־לשוניות בהנחלת המורשת הדתית והתרבותית לדורותיה. היא גם חקרה את השיר ההיסטורי ביידיש – סוגה ספרותית מיוחדת במינה, שמילאה בחברה האשכנזית תפקיד חשוב בשימור זכרם של

6 חוה טורניאנסקי (מהדירה ומתרגמת), גליקל – זיכרונות 1691–1719, ירושלים 2006.

7 חוה טורניאנסקי, 'על נשים וספרים בעת החדשה המוקדמת', איגרת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, דצמבר 2008, עמ' 9.

חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי מוקדש לעמיתה יקרה, חוקרת עתירת הישגים ומורה דגולה במלאות לה שבעים וחמש שנים. המאמרים שנקבצו בספר היובל הם פרות עבודתם של עמיתות ועמיתים, תלמידות ותלמידים מאירופה, מצפון אמריקה ומישראל, והם בחרו לכתוב על תחומים ועל נושאים שחוה טורניאנסקי עוסקת בהם. מגוון המאמרים מייצג נאמנה את רוחב אופקיה של בעלת היובל ומעיד על ריבוי התחומים שחקרה. יש בקובץ מחקרים על היידיש הישנה, על היצירה הדו-לשונית באשכנז, על לשונות היהודים, על תנועת החסידות ועל ההשכלה. מאמרים נוספים דנים בתולדות הדפוס ובתולדות הספר, בעיתונות ביידיש, בשאלות של מגדר, בספרות נשים, בחינוך ובתולדות המשפחה היהודית.

לספר היובל שני כרכים. כרך ראשון, **חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי**, ובו מאמרים בעברית; וכרך שני, הכולל שני חלקים: האחד – **חוט-של-חסד: לכבוד חוה טורניאנסקי**, ובו מאמרים ביידיש, והאחר – *A Touch of Grace: Presented to Chava Turniansky*, ובו מאמרים באנגלית ובגרמנית.

עיצוב העטיפה: טל חובב,
סטודיו דוב אברמסון

0 01850000630 9

דאנאקוד 185-630

מחיר מומלץ: 119 ₪